

DOI [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2020-12\(41\)-198-218](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2020-12(41)-198-218)

УДК 94(477.83(86):271.4(092)

Огірко Олег Васильович,

кандидат фізико-математичних наук,
доцент кафедри філософії та педагогіки
Львівського національного університету
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С. З. Гжицького.

Львів, Україна.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>

OhirkoOleh@gmail.com

ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В СПАДЩИНІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Анотація. У статті проаналізовано засади духовно-морального виховання, запропоновані славетним українським релігійним та національним діячем, педагогом, опікуном та меценатом освіти митрополитом Андреем Шептицьким. Систематизовано його численні послання і пастирські листи виховного змісту, які і сьогодні не втратили своєї актуальності. Визначено роль митрополита Андрея у християнському та патріотичному вихованні української молоді. Вказано, що він називав виховання мистецтвом мистецтв. Проаналізовано головні елементи виховної системи Андрея Шептицького. Розглянуто основні підходи митрополита у формуванні духовного світогляду молоді, плеканні покори й мужності. Проаналізовано спеціальний Декрет про виховання виданий митрополитом Шептицьким. Підкреслено, що у вихованні молоді велика роль належить волі людини та її праці над собою. Систематизовано вчення Андрея Шептицького щодо важливості чеснот у духовно-моральному вихованні молоді. Звернено увагу на моральні чесноти: мудрість, мужність, стриманість і справедливість, а також на богословські чесноти: віру, надію, любов. Підкреслено, що слід плекати у молоді високі ідеали, а виховання повинно виробляти героїв. Наголошено на Послання до педагогів митрополита Андрея, яке засобами виховання закликає молодь вчитися любити свою землю, проявляти самостійність та індивідуальність. Звернено увагу на тісний зв'язок виховання в сім'ї, Церкві та державі, де їхня єдність дасть високий результат. Проаналізовано найважливіші принципи духовно-морального виховання, які використовував митрополит Андрей. Зазначено, що митрополит був покровителем українських шкіл,

вчителів та молоді, яким допомагав не тільки порадами але й матеріально. Вказано на те, Андрей Шептицький як педагог не тільки навчав молодь словами, але виховував прикладом власного життя, заснувавши Український Національний Музей, відстоював необхідність утворення українського університету у Львові, підтримував приватні школи, товариства, Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, читальні, гімназії, різноманітні молодіжні організації.

Ключові слова: духовність; моральність; виховання; митрополит Андрей Шептицький; педагог; опікун; меценат; декрет про виховання; християнське виховання; пастирське послання.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Духовна спадщина – це невичерпна скарбниця Божої мудрості, порад, вказівок сьогоdnішньому та прийдешньому поколінню, яке прагне бути вірним Богу, Батьківщині та своєму народу. Духовність проявляється: у долучені до традиційних духовно-моральних цінностей і народної духовної культури; у постійній праці над моральним вдосконаленням; у прагненні до істини (пор. Ів. 8, 32); у потребі до самопізнання і самореалізації; у необхідності слухати власну совість і зберігати її чистою; у прагненні зберігати мир у власній душі та в суспільстві; у вмінні користуватися своєю свободою і поважати свободу інших людей, бо свобода – це не бажання робити те, що хочеш, а бажання робити тільки те, що веде до добра; у творчості, скромності і здатності стримуватися; у здатності бачити в людях позитивні якості, приймати інших такими, які вони є; у прагненні до добра; у здатності любити і приймати любов. Духовність – це моральна або релігійна культура душі, тобто коли людина відповідає за свої вчинки перед собою, ближнім і Богом. Вона проявляється в людей, які постійно розважають над Словом Божим, вшановують його, читають Святе Письмо і реалізують його настанови у житті. Духовність – це приналежність людини до Божественного через віру, надію й любов, це життя людини у святості й досконалості.

Моральність – внутрішнє налаштування особи діяти відповідно до своєї совісті, свободи та волі. Духовність – це «вертикальний» вимір людського буття. Моральність – це «горизонтальний» вимір буття людини. Такою духовністю та моральністю володів й поширював її серед свого народу його великий син – праведний митрополит Андрей Шептицький, який є правдивим духовним подвижником України, знаковою духовною особистістю на межі XIX–XX століть.

Проблема духовно-морального виховання сучасної української молоді є досить актуальною в наш час. Сьогодні молодь виступає активною силою

політичних змін і залежно від того, які цінності вона вносить у ці зміни, яку мораль впроваджує, багато в чому буде залежати майбутнє суспільства, його культура, напрям трансформації. Суспільство зацікавлене в тому, щоб ці цінності і культура були демократичними. Їх формування – завдання актуальне і таке, що потребує нагальної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему духовно-морального виховання особистості шкільної та студентської молоді, її духовну та моральну компетентність досліджувала низка українських педагогів, зокрема: І. Бех, О. Вишневський, О. Дубасенюк, В. Жуковський, І. Курляк, К. Плівачук, Л. Романюк, І. Сіданіч [1], Г. Шевченко та ін.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є визначення ролі духовності та моральності особистості в системі духовно-морального виховання сучасної молоді, а також поглиблення духовно-етичних знань світочів української духовності, відродження життєстверджуючого мислення та набуття духовного життєвого досвіду на основі християнського віровчення, досвіду тисячолітньої традиції християнства в Україні, щоб виховувати духовно багату та морально досконалу особистість.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено **завдання** узагальнення духовної спадщини Андрея Шептицького в царині духовно-морального виховання підростаючого покоління, як в особистому так і в сімейному та громадському житті. Важливо вибирати життєві пріоритети, цінності, на які вказував великий митрополит, як своїми повчаннями так і благородними, безкорисливими вчинками, що заслуговують наслідування в сучасному світі.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

У статті використовується концепція теоцентризму, згідно якого не людина, а Бог є центром світу, джерелом життя та усякого добра, а також креаціоністський підхід, який як альтернативний до еволюціоністського підходу, наголошує, що світ створений згідно творчого Божого задуму.

Принципами духовно-морального виховання є наступні: ненасилля; поєднання поваги до особистості молоді з розумною вимогливістю до них; єдність педагогічних впливів; принцип особистості; принцип системності, послідовності й наступності у вихованні; зв'язок виховання з життям; індивідуальний підхід до молоді у вихованні; єдність педагогічних вимог навчальних закладів, сім'ї, Церкви і громадськості; гармонійне поєднання свободи, відповідальності та необхідності; цілеспрямованість виховання; антропологічний принцип (повага людської гідності, згідно якого людина,

створена на образ і подобу Божу, покликана пізнавати і любити свого Творця та своїх ближніх); принцип невпинного піклування; своєчасність; відповідальність; любов; покора; інтеріоризація (увнутрішнення); містагогія (променеви́й процес виховання).

Найважливішими принципами такого виховання є аксіологічні принципи, а саме: принцип природовідповідності (врахування природи людини, вікових та індивідуальних особливостей); принцип культуровідповідності (органічний зв'язок з історією українського народу, традиціями, звичаями); принцип особистісної орієнтації (наявність індивідуального підходу); принцип соціальної відповідності (формування у молоді готовності до розв'язання життєвих проблем); принцип превентивності (запобігання негативних проявів поведінки у молоді); принцип життєвої смислотворчої самодіяльності (постійне самовдосконалення); принцип свободи совісті (можливість особистого вибору). Використовуються методи духовно-морального виховання молоді, а саме методи формування совісті, поведінки, почуттів.

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Стаття виконана в рамках Проекту МОН України «Духовно-моральне виховання молодого покоління в Україні» на базі створеної при Національному університеті «Острозька академія» науково-дослідницької лабораторії християнської етики, християнської психології та християнської педагогіки.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944) впродовж 44 років з 1901 по 1944 рр. очолював Церкву й українське суспільство. За титанічні заслуги його визнають етнархом (батьком народу), князем української Церкви, Слугою Божим, українським Мойсеєм, праведником, Апостолом правди та єдності, який провадив народ дорогою віри та свободи. Він був правдивою «*homo religiosus*» – людиною, яка спроможна заглянути поза межі власного тілесного виміру та віддавалася осмисленню трансцендентного, надприродного Божественного буття. Митрополит Андрей – славетний християнський гуманіст та педагог XIX–XX ст., планетарна постать.

В умовах ідеологізації, атеїстичної, матеріалістичної, марксистсько-ленінської системи виховання та відсутності реальної свободи совісті в колишньому радянському суспільстві славетну постать митрополита Андрея Шептицького не тільки не вивчали, але й несправедливо всіляко зневажали і очорнювали, називаючи його ворогом українського народу і

фашистським колабораціоністом. Будь-які публікації, що об'єктивно висвітлювали роль і місце Церкви та її провідників в суспільно-політичному житті, були заборонені. Тільки внаслідок загальної демократизації суспільства, відродження Церкви рівно 30 років тому в 1990 р. появилися можливості об'єктивного висвітлення постаті митрополита Андрея. В цьому 2020 році на державному рівні відзначаємо 155-річчя від народження Андрея Шептицького й одночасно повернення українському народові правдивого, історичного, національного, виховного значення його постаті, в також можливості поглиблення його колосальної духовної спадщини.

Митрополит Андрей був духовним сином святого Василій Великого (329–379), Архієпископа м. Кесарія Каппадокійська, засновника християнської системи виховання, перших шкіл, сиротинців, лікарень, притулків, які будувались при монастирях, де здійснювалось навчання й опіка над потребуючими. Він жив згідно християнської віри, моралі та Закону Божого, а також ділився набутим досвідом з іншими. Граф Андрей Шептицький – правдивий аристократ (не визнавав над собою жодного володаря окрім Господа Бога) духу і тіла. Був доктором права, теології та філософії.

Святий Іван Золотоустий (344–407) повчав: «Немає жодного вищого мистецтва, ніж мистецтво виховання», а тому митрополит Андрей, як великий педагог і опікун української молоді дбав за її християнське і патріотичне виховання, повчаючи: «Пам'ятайте, що християнське виховання є більшим добром, ніж усе добро світу». Він старався про те, щоб молодь любила свою Батьківщину та шанувала своїх ближніх, а тому писав: «Християнин має любити всіх людей, але се не перешкоджає, що найпершою любов'ю має любити свою родину і свою вітчизну. І як любов до ближнього не противиться любові до родини, так не противиться і любові вітчизни. Християнин може і повинен бути патріотом, але його патріотизм не може бути ненавистю ані не сміє накладати обов'язків, противних вірі. Те, що видавалося б патріотизмом, а було ненавистю або противилося би вірі, не є правдивим патріотизмом. Любов на ділах, а не на словах полягає. Хто на своїм становиську, сповняючи совісно свій обов'язок, працює для добра народу, є ліпший патріот, як той, котрий много говорить, а мало творить. Любіть всі своє, свого тримайтеся і про своє дбайте, але стережімося ненависти, бо ненависть – се чувство нехристиянське» [4, с. 4].

В Посланні до педагогів славетний митрополит наголошував, що у духовно-моральному вихованні молоді християнська наука має пронизувати увесь навчальний процес. Митрополит Андрей Шептицький вважав, що правдиве духовне виховання тісно пов'язане із щоденною практикою

спілкування з Творцем, що виражається в молитві, а тому неодноразово звертався до батьків: «Найважливіша справа для Церкви, народу й родин, щоб діти були добре виховані... Щоб той обов'язок виховання дітей як слід виконати, пам'ятайте на мою так часто повторювану раду: спільно молитися рано й увечір вголос, по змозі з Молитвослова. При вас і мала дитина, яка ще нічого не розуміє, привикне до молитви, вслухаючись в слова Отче нашу і Символу віри. А кожне слово важливе, кожне слово є дверима до неба; воно підносить душу з болота матеріального життя і повсякденної злоби, біди й нужди до чогось вищого, святого, чистого, – до Бога, до того життя, що нам його дає Благодать Ісуса Христа» [5, с. 110].

З особливим пієтетом митрополит ставився до мистецтва виховання, яке здобувається довголітньою практикою життя та глибокими знаннями в царині педагогіки. «Виховання – то річ не тільки незвичайно важна, але і незвичайно трудна. Слушно названа вона «мистецтвом мистецтв» і «знанням всякого знання». Митрополит Андрей наголошував, що елементами виховання є: сугестія, наука, християнська атмосфера. Основою всякого виховання він вважав: збереження невинності у молоді; плекання покори, мужності і молитви, а ціллю всього процесу виховання є загальний розвиток особистості, всіх її здібностей. Критично аналізував різноманітні гуманістичні теорії виховання, які спиралися тільки на науку, мистецтво і культуру. Митрополит Андрей розумів людину, не як результат еволюції світу, а як творіння Боже, що має синівське ставлення до Бога. Вважав, що метою життя людини не є заспокоєння своїх тілесних потреб, а вища євангельська мета: «Шукайте перше Царство Боже та його справедливість, а все те вам докладеться» (Мт. 6, 33).

Відстоюючи принцип природовідповідності у вихованні, митрополит писав: «Метою кожного виховання є такий розвій дитини, щоби з неї стався дорослий чоловік з розвиненими і старанно плеканими усіма спосібностями ума, волі й серця. Той розвій зависить, очевидно, від поняття про людину, яка є провідною гадкою виховання. Те поняття зависить знову від цілого світогляду, серед якого приходиться людині жити. Для кого життя не є нічим іншим, як заспокоюванням природних потреб, тоді у цьому матеріалістичному світогляді виховання дитини буде прямувати до того, щоби виробити в чоловіка ті спосібності й сили, які в першому ряді служать заспокоєнню його матеріальних потреб. Ті ж люди, що для них людина є найвищим автономним еством, спосібним до безконечного розвою науки; мистецтва, культури, будуть у вихованні шукати розвою цілої людської природи зі всіма її прикметами і вадами, щоби виплекати носіїв найвищої та найвсесторонішої цивілізації; будуть плекати всесторонне знання, поезію і всякого роду мистецтва, творчого

або критичного, себто будуть прямувати до мети гуманістичного розвою людства й одиниць. Для нас же виховання прямує до вироблення всіх чеснот християнського життя. Для нас людина – це Божа дитина, яку треба виховати на вірного і доброго слугу, на доброго сина Всевишнього Бога, достойного, о скільки це можливе, до того достоїнства, що переходить найвищі думки самих небесних ангелів. Виховання має зробити з чоловіка святого громадянина небес, товариша ангелів і усіх святих у небі. Саме виховання, очевидно, всього не може зробити; велику участь має воля чоловіка і його праця над собою самим. Але заохотити його до тої праці, навчити правильно над собою працювати, вщепити в його серце любов до тої праці й ум його збагатити знанням усього, що до тої праці потрібне, – це завдання виховання» [6, с. 231].

У своєму творі «Християнська Праведність» (1935 р.) славетний митрополит наголосив на важливість чеснот у духовно-моральному вихованні молоді. Під поняттям чесноти український Мойсей розумів постійну природну схильність і силу волі людини робити добро. Чеснота – це схильність правильно поступати (Флп. 4, 8). Особливу увагу він звертав на моральні чесноти (природні, набуті): мудрість, мужність, стриманість і справедливість.

У своєму творі «Божа Мудрість» (1932–1933 рр.) митрополит Андрей звернув особливу увагу на чесноту мудрості, як безкорисливе, чисте прагнення до істини, а тому просив у Бога мудрість «щирого й простого наміру, мудрість простоти, мудрість щирости, ... мудрість послуху, послуху Твоєму законіві, Твоїй Церкві, ... мудрість убогости, хай ніколи не оцінюю дїбр інакше, як за їх дійсною вартістю, ... мудрість чистоти, мудрість терплячости, мудрість покори; мудрість веселости й поваги, мудрість Господнього страху; мудрість правдомовности й добрих діл...».

Митрополит Андрей особливий наголос робив на Богословські (Божі, надприродні, влиті) чесноти: віру, надію, любов. Він не тільки навчав про ці чесноти та вважав, що вони є найкращим засобом у християнському вихованні молоді, але він ними жив і практикував у щоденному житті. Його вчинками завжди керувала любов до людей, правди та чесності. Цю величезну любов до Бога і людей йому з дитинства прищепила матір Софія Шептицька, яка була прекрасним педагогом і митцем.

Андрей Шептицький підкреслював, що виховання повинно сприяти формуванню високих ідеалів. Наголошуючи на важливості принципів цілеспрямованості та самовдосконалення у вихованні, митрополит писав: «Думаю, що одною з найважливіших справ, то плекання в молоді високих ідеалів. Виховання, яке даємо, повинно виробляти героїв, бодай так, щоби деякі з вихованих Церквою молодих ставали великими християнами. Можна і треба

плекати різні великі Ідеали, ідеал наукової праці, ідеал витривалої консеквентної і ідейної праці для родини й для народу, як хто хоче стати учителем молоді, виховником, провідником громади, тощо. Але кожному із молодих треба безумовно ідеалу бути добрим, а то і звершеним, великим християнином. До певної міри мусить молодь зрозуміти, що від того зависить успіх в осягненні усіх інших ідеалів. Усі інші ідеали життя, коли не є просвічені світлом християнської віри і Божої благодаті, легко викривляються і стаються висказом не тільки самолюбства, але нераз і грубого матеріального самолюбства. ... Найвищі і найкращі патріотичні ідеали, коли сам патріотизм не є по-християнськи понятою любов'ю свого народу, може бути тільки матеріальним бажанням робити на патріотизмі якнайліпші інтереси!» [6, с. 232]. Митрополит навчав, що суспільство зобов'язане дбати про інтелектуальний розвиток молоді, але в цьому воно ніколи не має іти всупереч батьківському вихованню.

Пріоритет виховання праведний митрополит Андрей Шептицький покладав на сім'ю, Церкву та суспільство, використовуючи принцип єдності педагогічних вимог школи, сім'ї, Церкви. Він наголошував, що найпершими вихователями молоді є її батьки. «...як довго батьки не дбатимуть про виховання дітей, як довго діти не навчатися шанувати своїх батьків – так довго і чоловік, і жінка, і діти не будуть добрими християнами, хоч би і до церкви ходили та й інші християнські обов'язки сповняли!» [7, с. 17].

Вказував на особливу роль батька та матері у духовному вихованні молоді, на що свого часу теж наголошував великий український педагог Костянтин Ушинський: «Родина – це перша школа, а мати – перша вчителька». Митрополит підкреслював: «Добра матір розуміє, що виховання дітей – велика і трудна річ і що треба добре працювати над дітьми. А передусім християнка знає, як то треба діти всіма способами стеречи від злого, а частою молитвою випрошувати ласку з неба, бо добрі діти – то дар із неба, і даром з неба є знати, як поступати з дітьми, як їх добре виховувати» [8, с. 28]. В посланні 1940 р. митрополит закликав: «Щоб вберегти дітей від великої небезпеки, нехай батьки впроваджують у родинне життя спільні молитви, і то співані. Нехай читають вголос Святе Письмо і побожні книжки».

Прагнення до досконалості у вихованні молоді митрополит черпав із Христової науки: «Тож будьте досконалі, як Отець ваш небесний досконалий» (Мт. 5, 48), а тому писав: «На мою думку, треба дитині від перших літ, як тільки приходить до розуму, говорити про святість душі і про молитву до Всевишнього. Думаю, що і ми маємо ум Христовий, – у всіх виховних інституціях треба вчити молодь, щоб до щоденних молитов додавала

благання: Зроби нас святими!» [6, с. 232]. Як кваліфікований педагог А. Шептицький наголошував: «...мільйони людей з жаждою очікують Божого Слова і помочі. Щоб заспокоїти їх потреби, мусимо в першій ряді дбати про християнське життя, про аскезу, про святість в нас самих, без неї не зможемо нічого зробити». «Молодь треба виховувати в щирій любові до Вселенської Церкви і Батьківщини. Недостойний Христа той, хто патріотичні обов'язки ставить вище від релігійних обов'язків» [6, с. 233].

Андрей Шептицький дотримувався принципу невпинного піклування у вихованні, а тому наголошував: «Не вистачить однак навчати і старанно навчати, треба надто і добре навчати. Треба уміти з дітьми зблизитися, стати хоч трошки до них подібними лагідністю, добротою, зичливістю. Треба дітей любити, любов їм дарувати і вибрати спосіб розмови з ними відповідний до способу мислення дітей і уживати висловів і порівнянь, наближених до уявлень дітей; а щоб зуміти це все зробити, треба над собою працювати... Просто цілий напрям життя, найосновніші поняття життя, усі чесноти християнина, а звідти й ціла вартість його праці, зависить від того, чи він замолоду перейнявся наукою віри...».

Митрополит, наголошуючи на принципі зв'язку виховання з життям, звертався до вчителів: «Ви, що працюєте безпосередньо над вихованням молодіжи, старайтеся о просвічене їх розуму, но не менше о ублагороднене їх сердець. Давайте молодіжи таку просвіту, котра би їх научила не лиш теорії, але також і практики життя. Учть їх жити... Нехай вже молоді діти учаться любити свою землю, нехай учаться діти при ній працювати... Виробляйте в молодіжи самостійність, індивідуальність, учть їх на себе більше числити, ніж на других, не оглядатися на поміч правительства і краю, але власною ініціативою дороблятися самостійного биту» [9, с. 193].

У християнській педагогіці, як зазначав послідовник митрополита Андрея Шептицького галицький педагог і священник Юліян Дзерович (1871–1943), є три чинники виховання: сім'я, Церква й держава. Сім'я здійснює індивідуальне виховання, Церква – моральне і релігійне виховання, а держава, зокрема, навчальний заклад – національне й громадське виховання. Сім'я реалізує таке виховання за природним правом, Церква – за Божим правом, а держава – за історичним правом.

Християнська сім'я є підставою всякого суспільного ладу, його джерелом та найважливішою клітиною. Наголошуючи на цінності християнських родин, митрополит Андрей Шептицький навчав: «На ніщо не здається одиницям і цілому народові заможність, просвіта та патріотизм, коли не буде в ньому ладу. І так, як той, що хоче збудувати собі хату, кладе насамперед підвалину, – бо від тієї підвалини залежить, чи хата

буде сильна, чи зараз розвалиться, – так само той, що дбає про суспільний лад, мусить насамперед подбати про родину» [7, с. 18].

Митрополит приділяв багато сил та уваги вихованню дітей у християнській сім'ї, дотримуючись давньої ідеї про «*tabula rasa*» – «чиста дошка», яку використовували: античний філософ Арістотель, англійський філософ Джон Лок та інші. Він писав: «Душа маленької дитини – як та незаписана картка паперу, на ній кожне враження записується сильно. Якщо воно святе і добре, то лишиться дитині щось із християнського життя на ціле життя. Якщо воно погане, гидке, то воно на душі дитини може лишити поганий слід на ціле життя». Тому дітей, як ні для кого іншого, є важливою здорова атмосфера у сім'ї, у рідній хаті, яка є першою та найважливішою школою, де між всіма родичами панують згода і любов. Де батьки дають добрий приклад своїм дітям, застерігаючи їх від злого, можуть вважати, що вже таким чином зробили найбільшу частину у вихованні своєї малечі.

Вся родина, зокрема батьки дитини, ніколи не повинні жаліти дітям своєї любові, адже чим більше її подарують в дитинстві, тим більше отримають її у відповідь на старості своїх літ.

Чинниками сімейного виховання, яке є основою духовно-морального виховання, є: любов, яка повинна бути діяльною і вимогливою, а також розважливою, справедливою і шляхетною; дисципліна, основою якої є пильність та послух разом з довірою; покарання, які мають бути справедливими, педагогічними, моральними, що застосовуються у разі необхідності (ніколи не слід карати дітей в моменті гніву, а слід спочатку добре розібратися у даній ситуації); нагороди як вираз задоволення, що мають бути справедливими і не викликати в дітей почуття заздрості, ненависті до інших, а, навпаки, радість за інших. Сімейне виховання тісно поєднане з принципом превентивності духовно-морального виховання.

Важливим аспектом, за словами праведного митрополита, є дбання батьків про науку своїх дітей, зокрема, у державних школах: «Ви, родичі, пам'ятайте, що єсть вашим святим обов'язком перед Господом Богом працювати над добрим вихованням своїх дітей і посилати їх до школи, де лишень можливе. Дбайте про них, бо від того залежить ваше щастя на старі літа, від того залежить і щастя ваших дітей. Якщо ж батьки випустять з-під уваги цей, не мало важливий елемент, існуватиме небезпека того, що діти виростуть злими християнами та не стануть чесними людьми...».

Митрополит Шептицький як славетний український педагог не тільки навчав молодь словами, але виховував прикладом власного життя і особливо ділами, бо як повчає відома латинська приповідка: «*Verba docent, exempla trahunt*» – «Слова навчають, приклади потягають». Він проявляв милосердя і

турботу до бідних, знедолених, покривджених, переслідуваних, несправедливо засуджених, закликав бачити у ближньому самого Христа.

Вважаючи справу розбудови освіти й культури засобом національної оборони поневоленого народу, митрополит заснував Український Національний Музей (1905 р.), відстоював необхідність утворення українського університету у Львові, підтримував приватні народні школи ім. Б. Грінченка, князя Данила, єдину міську українську школу ім. М. Шашкевича, товариства «Просвіта», «Рідна Школа», Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, читальні, школи для ремісничої і гімназійної молоді, організації «Пласт», «Луг», «Сокіл-Батько», «Українська Молодь Христові», сприяв видавництву журналів для молоді «Наш Приятель», «Поступ», «Українське Юнацтво». В його особі молоді художники, музиканти знайшли надійного покровителя і мецената.

Матеріально допомагав багатьом школам. Здібним дітям та молодим перспективним богословам сприяв у навчанні у вищих навчальних закладах, семінаріях Риму, Відня, Інсбруку, Фрібургу, Кракова. Він був фундатором лічниці, Богословської Академії, надавав грошову допомогу різним релігійним, культурним та освітнім установам. З його ініціативи засновано Львівську греко-католицьку богословську академію (1928 р., ректор о. Йосиф Сліпий), Богословське наукове товариство (1923 р.), Український католицький інститут церковного з'єднання ім. Йосифа-Веніаміна Рутського (1939 р.). Як педагог, філософ і богослов був магістром кандидатів до монастиря у Добромилі, професором теології у Христинополі [3, с. 235].

Щороку своїм коштом митрополит утримував 20 бідних юнаків та 20 дівчат, даючи їм можливість отримати найрізноманітнішу освіту. На свій кошт у Львові збудував середню школу на вул. Замкненій (теперішня СШ № 34), допомагав грошима приватним школам. Митрополит допомагав і дитячим установам. Після першої світової війни зібрав сиріт, щоб дати їм опіку. Для них влаштував декілька «Сиротинців».

Митрополит жертвував на виховання молоді величезні суми, завдяки чому у Львові зразково діяли «Бурса Товариства педагогічного» і жіноча гімназія. Крім того стараннями українського Мойсея вчителям виплачувались стипендії, а Церква утримувала близько 1600 шкіл. Митрополит був також великим опікуном молоді, для якої засновував школи, бурси, інститути. Завдяки князю Церкви було відкрито Дівочу гімназію сестер Василіанок, якій владика подарував один з найбільших будинків у Львові. Опікою Шептицького було збудовано велику «Бурсу рідної школи» на 120 учнів у Львові. Пізніше аналогічні бурси будувались по всій території Галичини і Волині. У 20-х роках ХХ ст. у митрополичих

будинках св. Юра працювала Українська народна школа ім. Грінченка, а у передмісті Львова Шептицький закупив три будинки під приміщення Української народної школи імені князя Лева та читальню «Просвіти». За кордоном на кошти Слуги Божого навчались молоді богослови і художники [2, с. 235].

В 1933 р. митрополит Андрей провів з'їзд «Українська молодь Христові» за участю 100.000 молоді, а також збирав і передавав кошти та зерно для голодуючих Сходу України. Зокрема, різко виступив проти голодомору 1932–1933 рр. (Пастирське послання «Україна в передсмертних судорогах»). В той час, коли молодь нацистської Німеччини присягала на вірність біснுவатому фюреру Адольфу Гітлеру, а радянська молодь присягала на вірність «вождя народів» Йосифа Сталіна і комуністичної партії, українська молодь завдяки славетному митрополиту і українському Мойсею склала присягу на вірність Господу нашому Ісусу Христу. Ніхто з єпископів у цілій Європі не виступав так відкрито й беззастережно проти нацизму та фашизму. Засуджуючи переслідування євреїв, звернувся (грудень 1941 р., лютий 1942 р.) з протестом до рейхсфюрера СС нацистської Німеччини Генріха Гімmlера проти нищення єврейського населення у Галичині. За згодою Шептицького значна кількість євреїв переховувалася у монастирях та митрополичій резиденції у Львові. В лютому 1942 р. митрополит звернувся до самого Адольфа Гітлера з різким осудом акції знищення євреїв. За свідченням тогочасного оточення Гітлера, він попав у страшну лють, але згодом висловився, що «графа Шептицького за це варто б повісити, але митрополит Шептицький може собі на таке дозволити».

Владика Андрей критикував ідею марксистсько-ленінського вчення про те, що відносини між людьми побудовані на протистоянні між класами. В пастирському посланні «Про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії, Росії» (1930 р.) єтнарх Шептицький засудив ідеї комуністичної ідеології, як ворожої людству: «Горстка злочинців, що завдяки дивним обставинам змогла захопити в свої руки всяку владу в Москві, поставила собі задачу боротися проти Бога, проти людської совісти й усього того, що є якою-небудь благороднішою чи вищою ідеєю. ... у кожне село впроваджували зародки ненависти молодших зглядом старших, убогих зглядом багатших, нищили нарід матеріально і морально...».

В 1942 р. в листі до Папи Пія XII митрополит Андрей засудив нацизм, як ідеологію людиноненависництва: «Ця система брехні, обману, несправедливості, грабунку, спотворення всіх ідей та порядку; ця система егоїзму, перебільшеного до абсурдної цивілізації межі тотального

божевільного націонал-шовінізму, ненависті до всього, що є красивим та добрим, ця система становить собою таке щось феноменальне, що найпершою реакцією при вигляді цього монстра є онімиле здивування. Куди заведе ця система нещасний німецький народ? Це може бути не що інше, як дегенерація людства, якої ще не було в історії» [12].

Осторонь такої важливої справи виховання молоді, яку так ретельно плекав митрополит Андрей Шептицький, не може бути українська загальноосвітня та вища школа, яка повинна забезпечити наповнення всіх ланок навчально-виховного процесу змістом християнської моралі та національної духовності, який би допомагав формувати свідомих українців, для яких первинними є Бог і Україна, спонукав би учнів та студентів у співпраці з Богом вирости корисними своєму народові.

Педагогічна спадщина митрополита Андрея Шептицького є неоціненним скарбом української національної педагогічної думки, яка повинна належно використовуватися у вихованні молоді, формуванні та підготовці педагогічних кадрів.

Головним принципом виховання згідно вчення митрополита Андрея був принцип теоцентризму, згідно якого Бог у Пресвятій Трійці має бути центром всієї системи духовно-морального виховання. Найважливішим у вихованні молоді митрополит вважав дотримання основного морального закону людства – Десяти Заповідей Божих, який належно розкриває обов'язки людей щодо Бога і щодо ближніх та закликає кожну людину шанувати батьків, власне і чуже життя, чистоту, майно, честь, славу, гідність і почуття.

Духовно-моральне виховання розділяє духовне життя людини на три складові частини: мислення, чуттєвість і воля. Людина, як і весь світ походить від Бога. Вона залежна від Бога і має суттєво важливі відносини з Ним. Людина складається з душі і тіла, із матерії і духу, із дочасного і вічного. Вона пізнає правду про себе, про світ і про Бога. Лише тоді, коли вона намагається зрозуміти, ким є, що становить її велич, а також велич інших людей і велич Творця, Який усе створив на добро людини, то усвідомить себе як особу. Головний принцип духовно-морального виховання стосується пріоритету духовного над матеріальним.

Духовно-моральне виховання є безперервною працею над формуванням душі й тіла людини для досягнення нею повної злуки з Богом. Метою цього виховання є виявлення, формування та розвиток природних та надприродних задатків душі й тіла, до осягнення єдності життя людини з Божими законами. Духовно-моральне виховання – це процес формування й розвитку духовного та фізичного потенціалу людини.

Принципами духовно-морального виховання є наступні: ненасилля; своєчасність; єдність педагогічних впливів; принцип особистості; антропологічний принцип (повага людської гідності); невинне піклування; відповідальність; любов; покірність; інтеріоризація (увнутрішнення); містагогія (променевиий процес виховання).

Духовно-моральну педагогічну спадщину праведного митрополита Андрея Шептицького слід глибоко вивчати, аналізувати та активно застосовувати у вихованні учнівської та студентської молоді, формуванні та підготовці педагогічних кадрів. У духовно-моральному вихованні молоді найважливішими завданнями є: формування розуму; творення на основі розуму та віри власних ідеалів та чеснот; досягнення стану, в якому: у розумі людини пануватиме віра і вона керуватиметься чесною мудрістю, що наставляє розум розважно шукати правду; у волі – любов, що керуватиметься чесною справедливістю, що наставляє волю бажати знайдену розумом правду; у почуттях – надію, які керуватимуться чеснотами мужності і здержливості, які керують почуттями у небажаній ситуації і стримують нахили злих почуттів; утвердженням стану, за якого розум, віра і совість управлятимуть всіма порухами волі.

Духовно-моральне виховання базується на житті людини: у вірі, яка все прощає і зносить; у надії, яка ніколи не розчаровує та у любові, яка взамін нічого не вимагає.

Засобами духовно-морального виховання молоді український Мойсей вважав: участь молоді у Святій Літургії, молитви, слухання Слова Божого та його наслідування, важливість жити згідно Євангелія, приймання Святої Євхаристії, пильнування чистоти душі, очищуючи її у Святій Сповіді, а також правильне розуміння вчення Церкви, яка закликає бути практикуючими християнами.

Особливо у духовно-моральному вихованні молоді митрополит наголошував на розумінні гріха, як найбільшого зла. Бо коли людина не усвідомлює своєї гріховності, то вона не розуміє самої себе. Серед головних гріхів, Слуга Божий виділяв наступні: «гордість, лакізм, безстыдність, гнів, непомірованість, заздрість, лінивість» [10, с. 115]. Шляхами звільнення від гріха митрополит вважав невинність, покаєння, чеснотливість, прийняття Пресвятої Євхаристії. Український Мойсей вказував на найбільший гріх – вбивство у декількох його проявах: так зване й досить поширене «казарне» вбивство; вбивство дітей в утробі матері; самогубство; політичне вбивство тощо. Він засуджував політичні вбивства (Послання «Не убий», 1942 р.) [11, с. 265]. Наголошував: «Любов ближнього є основою цілого християнського життя» (Про злочин чоловікоубійства, 1942 р.). «Не потоком шумних,

галасливих фраз, а тихою, невтомною працею любить Україну!» – закликав митрополит Андрей Шептицький.

Найважливішим у духовно-моральному вихованні молоді український етнарх вважав наслідування Христа та його чеснот: великої любові до ближніх і ворогів; покори, лагідності, терпеливості, милосердя («блаженні милосердні...» (Мт. 5, 7)), ревності, справедливості та мужності.

16 липня 2015 р. Папа Римський Франциск підписав декрет, яким усьому світові проголосив геройські чесноти митрополита Андрея Шептицького, який виявив їх у справах віри, надії та любові і практикував чесноти мудрості, справедливості, мужності й стриманості. Вся Вселенська Церква називає його праведним та закликає всіх наслідувати його чесноти.

Багато послань митрополита, зокрема більшість його пастирських листів, були й залишаються вказівками і науками для багатьох. Писання митрополита є дороговказами для усіх на дорозі до вічності. Прикмета його пастирських писань – вчити та виховувати. Зокрема, ці настанови викладені у декреті «Про виховання», де владика Андрей висвітлював основні чинники впливу на виховання і формування дітей та молоді. Слуга Божий Андрей постійно наголошував на тому, що відповідальність за виховання несе кожна людина: батько, мати, вчитель, священник, тощо.

Митрополит Андрей Шептицький увійшов в історію української Церкви та народу як одна з найвизначніших, знакових, маєстатичних постатей ХХ століття. Його безперечно можна вважати одним із найкращих педагогів, богословів та діячів української культури, мистецтва і науки. Був всесторонньо розвиненою особистістю, яка, отримавши добре батьківське виховання, старалася все своє життя жити згідно християнської віри, моралі та Закону Божого, і не лише жити, але й ділитися набутим досвідом з іншими. Владика Андрей добре розумів важливість свого обов'язку провадити повірену йому паству, і віддано сповняв його впродовж усього свого пастирського служіння. Митрополит Шептицький, розуміючи, що діти та молодь є запорукою майбутнього, закликав: вчителів, священників, батьків до наполегливої праці. Український Мойсей неодноразово просив у вірних дотримуватися у своєму житті найважливіших християнських принципів, вчитися жертвовної праці та відповідальності за своє життя. Князь Церкви Андрей Шептицький мислив глибоко, осягаючи глибини педагогіки, богослов'я, філософії та просто – науки життя. У цьому все його єство: жити для тих, кого повірив йому Господь Бог. Своєю гігантською, самовідданою працею та духовністю він уприсутнював Бога серед людей. Щоб звернутися до усіх українців, як в Батьківщині так і в діаспорі, щоб дати поради усім, митрополит звертався до народу у листах-посланнях. Митрополит Андрей безмежно любив українських дітей та молодь, дбав про них, намагався

якнайкраще допомогти їм в розумінні Бога, світу, себе. Його велику жертовність і самопосягату для дітей та молоді можемо простежити у численних поученнях та дороговказах, які залишив нам український Мойсей.

Його часті звернення до батьків та родичів – це бажання допомогти їм в вихованні дітей та у зміцненні сімейних стосунків. Андрей Шептицький, наголошуючи на важливості особистого прикладу, спонукав дорослих до самовдосконалення та саморозвитку. Бо, «Nemo dat qui non habet» – «Ніхто не може дати того, чого не має сам». Тому, слід дбати про свій духовний, моральний та інтелектуальний розвиток, щоб своїм життям мотивувати інших жити згідно християнських засад. Митрополит Андрей усе своє життя віддав на службу Богові та людям. Він закликав збирати скарби на Небі, а не на землі, де все мінливе. Живучи з Богом, можемо здобути набагато більше, ніж в гонитві за матеріальними благами. Про це свідчить приклад життя митрополита, батьки якого прийняли вибір сина посвятити своє життя Богові. Пізнаючи його постать, його духовно-моральні настанови, можемо краще зрозуміти цінності духовно-морального виховання і впроваджувати їх в навчально-виховному процесі.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У своїх численних посланнях, що становлять основу його духовної спадщини, Андрей Шептицький залишив нам свої навчання і заповіді на майбутнє, які актуальні й сьогодні. І для нас, педагогів XXI століття, постать Слуги Божого Андрея, його пастирське служіння, особиста духовність, моральність, велика любов до Бога та людей є прикладом для наслідування.

Отже, духовна спадщина великого митрополита засобами духовно-морального виховання скеровує нашу молодь орієнтуватись на вищі ідеали, щоб прагнути ставати максимально корисними для суспільства, сім'ї, а також працювати над збагаченням свого духовно-морального світогляду. Духовно-моральне виховання молоді є формуванням духовного і тілесного життя молоді на основі абсолютних цінностей, якими наповнена християнська культура та ґрунтується на універсальному моральному законі людства десяти Заповідях Божих та науці відомих світочів християнства, серед яких чільне місце займає праведний митрополит Андрей Шептицький.

Перспективи подальших досліджень. Представлені результати досліджень є початковою ланкою у розробленні системи духовно-морального виховання підростаючого покоління та студентської молоді у загальноосвітніх та вищих школах України. Проблема формування у молоді

духовно-моральних цінностей потребує глибшого розвитку та конкретизації шляхів формування внутрішнього прагнення до їх засвоєння.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Кислашко, І. Л. Сіданіч, Християнська педагогіка. Київ, Україна: Духовна вісь, 2015, 510 с.
- [2] О. Кравченюк, «Хроніка життя і діяльності митрополита Шептицького», *Патріархат. За єдність церкви і народу*, 1991, с. 234–237.
- [3] Назарко Іриней, *Київські і Галицькі митрополити*. Торонто, 1962, 271 с.
- [4] А. Шептицький, «Пастирське послання Єпископа Андрея до вірних Станиславівської єпархії. Перше слово Пастиря», *Документи і матеріали 1899–1944 рр.*, в 3 т. Львів, Україна, 2007, Т. 1, с. 4.
- [5] А. Шептицький, «До вірних Твори (морально-пасторальні)». Рим, 1983, с. 110.
- [6] А. Шептицький, «Про виховання (24 жовтня 1942): письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації», *Йорктон: Голос Спасителя*, с. 231–253, 1969.
- [7] А. Шептицький, «Християнська родина (Жовква, 1900). Життя і діяльність», *Документи і матеріали 1899–1944, т. 2: Церква і суспільне питання, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність*; упоряд. А. Кравчук, Львів, Україна: Місіонер, 1998, с. 17–36.
- [8] А. Шептицький, *Божя сійба*. Жовква: Печатня оо.Василіян, 1913, с. 133.
- [9] А. Шептицький, «Про четверту Божу заповідь (31 жовт. 1941)», *Протоколи засідань Львівських архиєпархіальних соборів 1940–1944 рр.*; упоряд. А. Баб'як. Львів, Україна: Місіонер, 2000, с. 168–198.
- [10] А. Шептицький, *Заклик до Покаяння*. Львів, Україна, 1939, с. 15.
- [11] А. Шептицький, «Не убий. Життя і Діяльність: Церква і суспільне питання», *Документи і матеріали, 1899–1944 рр., т. 2., кн. 1*. Львів, Україна, 1998, с. 265.
- [12] Андрей (Шептицький) – cite note-15. [Електронний ресурс]. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*.
Доступно: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_\(%D0%A8%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_(%D0%A8%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) - cite note-15.

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF YOUTH IN HERITAGE ANDREY SHEPTYTSKY

Oleh Ohirko,

PhD (physics and mathematics),

Assoc. Prof., dept. of Philosophy and Pedagogy, Stepan Gzhytskyi

National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies.

Lviv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>

OhirkoOleh@gmail.com

Abstract. The article analyzes the foundations of spiritual and moral education proposed by the famous Ukrainian religious and national figure, teacher, guardian and philanthropist of education, Metropolitan Andrey Sheptytsky. His numerous letters and pastoral letters of educational content are systematized, which today have not lost their relevance. The role of Metropolitan Andrey in the Christian and patriotic education of Ukrainian youth is determined. Indicated that he called education art. The main elements of the educational system of Andrei Sheptytsky are analyzed. The main approaches of the metropolitan in the formation of the spiritual worldview of youth, the education of humility and courage are considered. The special Decree on education issued by Metropolitan Sheptytsky is analyzed. It is emphasized that in the upbringing of youth, a great role belongs to the will of man and his work on himself. The teachings of Andrey Sheptytsky on the importance of virtues in the spiritual and moral education of youth are systematized. Attention is drawn to moral virtues: wisdom, courage, restraint and justice, as well as theological virtues: faith, hope, love. It was emphasized that high ideals should be protected in young people, and education should develop heroes. The Message to the teachers of Metropolitan Andrey was noted, which encourages young people to learn to love their land, to show independence and individuality by means of education. Attention is drawn to the close connection of upbringing in the family, the Church and the state, where their unity will give a high result. The most important principles of spiritual and moral education used by Metropolitan Andrei are analyzed. It is noted that the metropolitan was the patron of Ukrainian schools, teachers and youth, whom he helped not only with advice but also financially. It is indicated that Andrei Sheptytsky, as a teacher, not only taught young people in words, but brought up an example of his own life, founding the Ukrainian National Museum, defended the need to create a Ukrainian university in Lviv, supported private schools, societies,

Scientific Society named after Taras Shevchenko, reading rooms, gymnasiums, various organizations.

Keywords: spirituality; morality; education; Metropolitan Andrey Sheptytsky; teacher; guardian; philanthropist; education decree; Christian education; pastoral message.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МОЛОДЕЖИ В НАСЛЕДИИ АНДРЕЯ ШЕПТИЦКОГО

Огирко Олег Васильевич,

кандидат физико-математических наук,
доцент кафедры философии и педагогики
Львовского национального университета ветеринарной
медицины и биотехнологий имени С. З. Гжицкого.

Львов, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7563-6992>

OhirkoOleh@gmail.com

Аннотация. В статье проанализированы основы духовно-нравственного воспитания, предложенные знаменитым украинским религиозным и национальным деятелем, педагогом, опекуном и меценатом образования митрополитом Андреем Шептицким. Систематизированы его многочисленные послания и пастырские письма воспитательного содержания, которые и сегодня не потеряли своей актуальности. Определена роль митрополита Андрея в христианском и патриотическом воспитании украинской молодежи. Указано, что он называл воспитание искусством искусств. Проанализированы главные элементы воспитательной системы Андрея Шептицкого. Рассмотрены основные подходы митрополита в формировании духовного мировоззрения молодежи, воспитании покорности и мужества. Проанализирован специальный Декрет о воспитании выданный митрополитом Шептицким. Подчеркнуто, что в воспитании молодежи большая роль принадлежит воли человека и его работы над собой. Систематизированы учения Андрея Шептицкого о важности добродетелей в духовно-нравственном воспитании молодежи. Обращено внимание на нравственные добродетели: мудрость, мужество, сдержанность и справедливость, а также на богословские добродетели: веру, надежду, любовь. Подчеркнуто, что нужно беречь в молодежи высокие идеалы, а воспитание должно вырабатывать героев. Отмечено Послание к педагогам митрополита Андрея, которое средствами воспитания призывает молодежь учиться любить свою землю, проявлять

самостоятельность и индивидуальность. Обращено внимание на тесную связь воспитания в семье, Церкви и государстве, где их единство даст высокий результат. Проанализированы важнейшие принципы духовно-нравственного воспитания, которые использовал митрополит Андрей. Отмечено, что митрополит был покровителем украинских школ, учителей и молодежи, которым помогал не только советами но и материально. Указано на то, Андрей Шептицкий как педагог не только учил молодежь словами, но воспитывал примером собственной жизни, основав Украинский Национальный Музей, отстаивал необходимость создания украинского университета во Львове, поддерживал частные школы, общества, Научное Общество им. Тараса Шевченко, читальни, гимназии, различные организации.

Ключевые слова: духовность; нравственность; воспитание; митрополит Андрей Шептицкий; педагог; опекун; меценат; декрет о воспитании; христианское воспитание; пастырское послание.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Kyslashko, I. L. Sidanich, *Khrystyianska pedahohika*. Kyiv, Ukraina: Dukhovna vis, 2015, 510 s.
- [2] O. Kravcheniuk, «*Khronika zhyttia i diialnosti mytropolyta Sheptytskoho*», Patriiarkhat. *Za yednist tserkvy i narodu*, 1991, s. 234–237.
- [3] Nazarko Irynei, *Kyivski i Halytski mytropolyty*. Toronto, 1962, 271 s.
- [4] A. Sheptytskyi, «*Pastyrskie poslannia Yepyskopa Andreia do virnykh Stanyslavivskoi yeparkhii*. *Pershe slovo Pastyria*», *Dokumenty i materialy 1899–1944 rr.*, v 3 t. Lviv, Ukraina, 2007, T. 1, s. 4.
- [5] A. Sheptytskyi, «*Do virnykh. Tvory (moralno-pastoralni)*». Rym, 1983, s. 110.
- [6] A. Sheptytskyi, «*Pro vykhovannia (24 zhovtnia 1942): pysma-poslannia mytropolyta Andreia Sheptytskoho, ChSVV z chasiv nimetskoï okupatsii*», Yorkton: *Holos Spasytelia*, s. 231–253, 1969.
- [7] A. Sheptytskyi, «*Khrystyianska rodyna (Zhovkva, 1900)*. *Zhyttia i diialnist*», *Dokumenty i materialy 1899–1944*, t. 2: *Tserkva i suspilne pytannia*, kn. 1: *Pastyrskie vchennia ta diialnist*; uporiad. A. Kravchuk, Lviv, Ukraina: *Misioner*, 1998, s. 17–36.
- [8] A. Sheptytskyi, *Bozha siiba*. Zhovkva: *Pechatnia oo. Vasyliian*, 1913, s. 133.
- [9] A. Sheptytskyi, «*Pro chetvertu Bozhu zapovid (31 zhovt. 1941)*», *Protokoly zasidan Lvivskykh arkhyieparkhialnykh soboriv 1940–1944 rr.*; uporiad. A. Babiak. Lviv, Ukraina: *Misioner*, 2000, s. 168–198.
- [10] A. Sheptytskyi, *Zaklyk do Pokaiannia*. Lviv, Ukraina, 1939, s. 15.

- [11] A. Sheptytskyi, «Ne ubyi. Zhyttia i Diialnist: Tserkva i suspilne pytannia», Dokumenty i materialy, 1899–1944 rr., t. 2., kn. 1. Lviv, Ukraina, 1998, s. 265.
- [12] Andrei (Sheptytskyi) – cite note-15. [Elektronnyi resurs]. Vikipediia: vilna entsyklopediia.
Dostupno: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_\(%D0%A8%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_(%D0%A8%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)) - cite note-15.

*Стаття надійшла до редакції
03 березня 2020 року*